

Література:

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999. – 207 с.
2. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.
3. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – 304 с.
4. Ковалик І.І. Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 5 – 56.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенко. –2-ге вид., перероб. І допов. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К., 2001.
7. Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. К., 1978. – 152 с.
8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – 311 с.
9. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – 640 с.

Поступила 03.03.2004 г.

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У "СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ" БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Л. В. Самойлович, С. А. Кульчицька

Стаття посвячена вопросам толкования значения фразеологических единиц, подобранных с помощью четырехтомного "Словаря украинского языка", составителем которого был Б.Д. Гринченко. Исследования показали, что толкования входящих в реестр словаря фразеологических единиц подаются по-разному, например – с помощью слов, словосочетаний, предложений, их взаимных комбинаций.

Ключевые слова: фразеологическая единица, толкование значения, фразеологический словарь

Статья посвящена проблемам толкования значения фразеологических единиц, подобранных из четырехтомного "Словаря украинского языка", упорядоченного которым был Б.Д. Гринченко. Исследования показывают, что в реестр словаря фразеологические единицы толкуются с помощью слов, словосочетаний, предложений и их взаимных комбинаций.

Ключевые слова: фразеологическая единица, толкование значения, фразеологический словарь

The article is devoted to the problems of interpretation of meaning of phraseological units, which are based on the material of the dictionary of ukrainian language of Borys Grinchenko. The study has shown that the author interpreted phraseological units with the help of words, word-combinations, sentences and their mutual combinations.

Key words: phraseological units, interpretation of meaning, phraseological dictionary

Актуальність. Українська фразеологія бере свій початок від лексикографічних праць кінця XVI–XVII ст. – “Лексиса” Л. Зизанія, “Лексикона” П. Беринди, “Синоніми славеноросської”, які були першими спробами фіксації фразеологічних одиниць (ФО) української мови. Згодом активніше почали видаватися словники та фольклорні збірки, у яких укладачі подавали стійкі сполучення слів із деяким лінгвістичним описом. Серед них важливо згадати К. Зіновієва, І. Котляревського, О. Павловського, І. Войцеховича, М. Закревського, М. Номиса, П. Чубинського, М. Комарова, І. Франка.

Мета. Чільне місце займає й праця українського мовознавця, перекладача, етнографа, письменника, творця першого ґрунтового словника української мови – Бориса Дмитровича Грінченка. Відомо, що матеріали до цієї колективної праці готували представники кількох поколінь. Мовознавець О. Тараненко вказує, що вона є “вершиною українського словникарства XIX – I пол. XX ст. і займає гідне місце в ряду відомих лексикографічних праць слов’янських мов XIX і початку XX ст.” [5, с. 3].

Словник вражає жанровою різноманітністю. Він і етимологічний, і перекладний, і тлумачний, і енциклопедичний, і пареміологічний. Крім цього, фіксація надзвичайно великої кількості ФО дає право називати його ще й фразеологічним.

Б. Грінченко в словникових статтях подає значення ФО. Використано різні за структурою форми пояснення значення. Можна вирізнити такі тлумачення ФО: а) **некомбіновані**, виражені одним словом, кількома словами, словосполученням, реченням; б) **комбіновані**, виражені поєднанням двох елементів некомбінованих. Із некомбінованих способів тлумачення значення ФО автором використано такі:

1. **Однослівне** тлумачення, у якому зіставляється ФО і слово, що вказує лише на денотативний аспект (тотожний предметний зміст). У сучасній фразеографії такі слова називають словами-ідентифікаторами [1, с. 53] або синонімами-ідентифікаторами [6, с. 9]. Зауважимо, що у фразеографічній теорії та практиці цей вид тлумачення ученими не схвалюється, бо за допомогою одного слова значення ФО розкривається лише частково. На думку В. Дубичинського, “слово А повинно витлумачуватися не менше, ніж через два інших слова В і С, кожне з яких повинно бути семантично змістовне” [2, с. 62]. Аналогічно необхідно в словниковій статті тлумачити значення ФО, адже інтерпретація ФО є не менш складною ніж слів, й одним словом пояснюється неповністю. Фіксуємо словникові статті, у яких ФО витлумачується однією повнозначною частиною мови, яка іноді поєднується зі службовою (прикладі подаються за [4]): *Драла дмухнути, дряннути. Удрать; Біса вхопити. Ошибиться; Спасити з тіла. Похудать; Підвести під монастирь. Одурачить; На покусу підводити. Искушатъ; Доходить до серця. Трогать; Під корито підвернути. Одолеть; Світити в очі. Льститъ; Дать денег. Раскошелиться.*

2. **Двослівне** (іноді трислівне) тлумачення, у якому зіставляються ФО й кілька однорідних чи синонімічних слів. На відміну від першого способу, таке тлумачення повніше розкриває значення ФО і застосовується набагато частіше: *Боліти серцем. Скорбеть, печалиться; Драла дати. Убежать, удрать; Брати у саму – размышлять, обдумывать; Кивати п'ятами. Шляться, шатаються; Розміряти плечі. Побить, поколотить; Либати очима. Мигать, моргать; Бистрий на очі. Быстроглазый, шустрый.*

3. Тлумачення за допомогою **словосполучення**, при якому значення ФО пояснюється простими (складаються з двох лексично повнозначних слів) і складними або розгорнутими (складаються з трьох і більше лексично повнозначних слів) словосполученнями: *Кози в золоті показувати. Прельщать обманчивыми обещаниями; Залуплювати очі. Выворотить веки; На руби надіти. Надеть наизнанку; Облизати макогін. Потерпеть неудачу; Ряду донести. Обойти все собранія съ угощением; Гріти поклони. Бить съ усердием поклоны; Сягнути в чужу грядку. Сойтись съ чужой женой; Волосом світити. Быть девицей; Дати кому вовчого білета. Прогнать кого; Під кормигу підгорнути. Подчинить подь власть.*

4. Тлумачення за допомогою **речення**, при якому значення ФО пояснюється синтаксичними конструкціями у формі простих (односкладних і двоскладних) і складних (складнопідрядних) речень: *Винь дивиться на мене дзизомь. Онъ волкомъ на меня смотритъ, неприязно смотритъ; Він знає, де раки зимують. Онъ не промахъ; І рiски в роті не було. Ничего не ель и не пиль; Закупити славу божу. Дать при сборе пожертвованій въ церкви во время служенія; Вони тільки язиком ляскають. Они лишь попусту болтають; Мислоньки заносять. Осаждают разныя мысли; Наказав три мішки (сім мішків) гречаної вовни. Наговорилъ чепухи; Лишився, як на білині, – як на воді. Оказался въ безпомощномъ состояніи; Йому полівило. Ему стало лучше; За перебір дасть Бог витрішки. Переборчивый ничего не получитъ, только посмотритъ; Іще ти вин'єш добру повну. Ещѣ ты перетерпишь много горя.*

Серед них можна виділити статті, у тлумачній частині яких автор із метою деталізації подає дієприслівниковий чи дієприкметниковий зворот: *Очима низати. Провожать взглядами, разсматривать, пронизывая глазами; На вітер підняти. Приводить въ чувство упавшего въ обморокъ, выноса его на чистый воздухъ.*

5. **Описове** тлумачення ФО, подане різними типами синтаксичних конструкцій, які неодноразово використовуються при поясненні, що характеризують різні сторони життя й побуту людей, їх поведінку, емоції тощо:

У сірка очей позичати. Т. е. своими глазами будетъ стыдно смотреть (что-либо сделать, чего должно стыдиться); Волосом засвітила. Говорится о замужней женщине, когда у нея спадетъ очіпок; Виправляти дочку. При выходе дочери замужъ наделять бельемъ, платьемъ, посудой и иной домашней утварью; У забір іти. Идти изъ дому на заработки для отработки неуплаченных впредь денег.

Описовий спосіб пояснення розповсюджений і в сучасних фразеологічних словниках. На думку Ю. Прадіда, від подібних тлумачень необхідно відмовитися. “Нехтується одна з важливих вимог до тлумачення значення ФО – його лаконічність... Ігнорується й інша, – наголошує автор, – важлива вимога до тлумачення значення – його точність” [3, с. 193].

Б. Грінченко в словнику використовує також комбіновані способи тлумачення значення ФО. Виділяємо такі моделі комбінувань:

1. **Слово й словосполучення чи словосполучення й слово:** *Холоду нагнати. Нанугать, накричатъ на кого-либо; Пришилити квітку. Сказать острое слівце, подиутить; Іти, піти в лишанки. Бросать, бросить мужа; Кучму дати. Причинить хлопоты, насмеяться; Подержати до хреста. Крестить, воспринять отъ купели.*

2. **Кілька слів і словосполучення чи словосполучення та кілька слів:** *З розуму звести. Обмануть, одурачить, сбить съ толку; Ману пускати. Морочить, дурачить, отводитъ глаза; Заходить у голову. Съ ума сходитъ, сойти, одуреть; Догану дати. Осудить, охулить, упрекнуть, найти недостатокъ; Дати маха. Промахнуться, ошибиться, уйти, убежать, не попасть въ цель.*

3. Словосполучення, слово і словосполучення: *Читати глаголи. Ничего не делать, задумываться, считать звёзд; Витришки мне. Ничего не делать, глазеть, праздно шататься; У ручки з ким братись. Вступать съ кемь въ рукопашную, бороться или биться; Вилівки лье. Ничего не делаетъ, гуляеть, живеть розкішно.*

4. Два словосполучення: *Рити на кого. Подкапываться подь кого, строить козни; Пошити въ брехуни; Сделать кого лгуномъ, выставить кого какъ лгуна; Справляти побігунці. Вечно бегать, постоянно уходитъ изъ дому; Попідвіконню пішов. Отправился нищенствовать, сделался нищимъ.*

5. Два речення: *Я в тім не битий. Я этому не ученъ, я этого не знаю; Ще я тебе щербатим бричем виголю. Будешь ты ещё меня знать, я тебе ещё задам; У його на вербі груші растутъ. Онъ вретъ, онъ говоритъ небылицы.*

Треба наголосити, що ціла низка ФО в лексикографічній праці тлумачиться синонімічними зворотами. Таке пояснення є недопустимим у фразеографічній практиці. Таке явище в словнику спостерігається неодноразово: *Підтоптати під ноги. Попрать ногами; Робити бревенню = збивати бучу; Пуститися берега. Отдається на произволь судьбы; Читати глаголи. Стоять безъ корму;*

При цьому, подаючи значення зрозумілих ФО, автор перекладає їх зв'язаним словосполученням російською мовою. *Позов дати, заложити. Возбудить процессъ; Глузда відбити. Лишить разсудка; Байдаки гонити = Бить баклуши; Вибаньчити баки. Вытаращить глаза; Рогом вилізти. Переносно: бокомъ выйти.* Інколи ФО виступає елементом пояснювальної частини при використанні комбінованих моделей: *Глузду відбитися. Лишиться ума, рехнуться; Дати перцю. Вздутъ, дать тренку; Пішло з вітром, за вітром. Пропало, пошло прахомъ; Бісики пускати. Строить глазки, ухаживать, строить куры, разсыпаться мелкимъ бесомъ; Теревені гнути, нести, точити, правити. Болтатъ вздоръ, калякать, балы точить, балагурить; Ляси підпускати. Любезничать, заговаривать зубы.*

Висновки. Таким чином, серед некомбінованих форм тлумачення значень ФО найпродуктивнішими є пояснення за допомогою слів, словосполучень (рідше речень). Серед комбінованих форм тлумачень найбільш уживаними є моделі, виражені одним словом чи більше в поєднанні зі словосполученням.

Зведене до певної системи наукове пояснення свідчить про широкомасштабне знання автором лінгвістичної природи ФО і методики їх тлумачення. Майже всі способи пояснення значень ФО широко застосовуються в сучасній фразеографічній практиці.

Дослідження яскраво свідчить про те, що діячі української культури та науки високо оцінили працю Б. Грінченка, лексикографи черпали та черпають і сьогодні з неї цінний матеріал. Безперечно, ця фундаментальна праця є важливим джерелом вивчення лексики, фразеології, діалектології, звукової системи та граматичної будови української літературної й живої мови XIX – поч. XX ст.

Література:

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
2. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков, 1998. – 160 с.
3. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). НАН України, Ін-т української мови / Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
4. Словарь української мови: У 4 тт. / НАН України; Зібрала ред. журн. "Кієвская старина"; Упор. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. – Київ: Наук. думка, 1996.
5. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
6. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX вв. / Под ред. А.И. Фёдорова. – М.: Топикал, 1995. – 608 с.

Поступила 24.02.2004 г.